

TÜRKİYE-GÜRCİSTAN-AZERBAYCAN ÜÇLÜ İLİŞKİLERİNİN SAVUNMA İŞBİRLİĞİ BOYUTU

Yalçın SARIKAYA *

ÖZET

Güney Kafkasya Bölgesi, Avrasya jeopolitiği bakımından kritik önemdedir. Bu bölge, silahlı çatışma ve siyasi uyumsuzluk alanlarının sunduğu riskler yanında Hazar havzasının hidrokarbon zenginliklerinden kaynaklanan fırsat ve imkânları da barındırmaktadır. Türkiye, topraklarının kuzeydoğusu, Güney Kafkasya'da olan bir bölge devletidir. Türkiye'nin Avrasya bölgesine ilişkin politikasının güvenlik ve enerji boyutları temel belirleyenlerdir. Bu, Azerbaycan için de aynen geçerlidir. Gürcistan için ise güvenlik ve ekonomi başlıkları öne çıkar. Bu üç devlet birbirleri ile 1990'ların başlangıcından beri sağlam ve çok boyutlu ikili ilişkiler geliştirmişlerdir. Ancak 2000'li yıllarda bu ilişkilere üçlü bir format da eklenmiştir. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki üçlü işbirliği, sadece enerji nakil yolları, ulaşım ve ticaret konularından ibaret kalmamış, savunma ve güvenlik alanına da güçlü biçimde yansımıştır. Çalışmada, bu üç devlet arasındaki savunma/güvenlik alanındaki işbirliğinin boyutları araştırılmakta, bu işbirliğine dönük risk ve tehditler ortaya konmaktadır. Bu bağlamda, bir diğer Güney Kafkasya devleti olarak Ermenistan'ın tutumu, bölgenin kuzeyine sahip olan Rusya Federasyonu'nun bu ilişkiye bakışı gibi sorular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Savunma İşbirliği, Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

THE DEFENSE DIMENSION OF TURKEY-GEORGIA-AZERBAIJAN TRILATERAL RELATIONS

ABSTRACT

The South Caucasus has a critical importance from the aspect of Eurasian geopolitics. Besides the risks posed by armed conflicts and political disputes, this region also includes opportunities and chances arising from hydrocarbon richness of the Caspian basin. Turkey is a state of the region which has north east parts of its territories in South Caucasus. The energy and security dimensions of Turkey's policy towards Eurasia are principal determinants. This is also true for Azerbaijan. For Georgia on the other hand, security and economy issues are prominent. Since the beginning of the 1990's, these three states have developed solid and multidimensional bilateral relations with each other. However, a tripartite format has been added to these relations since 2000's. Trilateral cooperation between Turkey-Georgia-Azerbaijan did not left only at energy transport routes, transportation and commerce but had reflections on defense and security dimensions. Within this work, the dimensions of the defense/security cooperation of those three states are being researched and the risks and threats to this cooperation is revealed. Within this context, questions such as the attitude of Armenia as another South Caucasian state and the view of the Russian Federation, which has the northern part of the region, are discussed.

Keywords: South Caucasus, Defense Cooperation, Turkey-Georgia relations, Turkey-Azerbaijan relations

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.12.2019; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2019

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN, ORCID: 0000-0002-4164-8028, E-posta: yalcinsarikaya@giresun.edu.tr

Giriş

Karmaşık sorunları ve zengin kaynakları bir arada bulunduran bir bölge olarak akıllara önce Ortadoğu gelir. Ancak Ortadoğu'ya bitişik bir diğer jeopolitik havza olan Kafkasya'da da çok sayıda çözümlenememiş, aktif sorunlar 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla taşınmıştır. Bu bölge, Avrasya jeopolitiğini ele alan bütün çalışmalarda kilit önemde görülen bir bölgedir. Hazar Denizi, burayı kendi doğusundan keskin biçimde ayıran bir coğrafi unsur, Kafkas Dağları ise bölgeyi ikiye ayıran güçlü bir belirleyendir. Kafkasya coğrafi olarak, bir yandan Azak Denizi'nden Kalmıkya'ya uzanan hattın güneyi ile Aras Nehri havzasının kuzeyi arasında, diğer yandan Hazar Denizi ile Doğu Karadeniz arasında yer alır. Bu anlamda Kafkasya'da Rusya Federasyonu ve üç Transkafkasya devleti yanında Türkiye'nin Kuzeydoğusunun bulunduğunu da hatırlamak gerekir.

Sovyet dağılmasının ardından bu bölgede Moskova merkezli siyasi, askeri ve ekonomik bağımlılık ile ABD başta olmak üzere Batılı aktörlerin nüfuz girişimleri birbiri aleyhinde iki temel belirleyici olarak görülmüştür. Bu bölgenin güneyinde bulunan üç bağımsız devletin dış politika tercihleri bu çerçevede okunmuştur. Keza bu bölgedeki ekonomik ilişkiler, üye olunan çok taraflı siyasi kuruluşlar da bölge analizlerinde bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Bölgedeki bu jeopolitik yapılanma kısaca "kuzey-güney" ve "doğu-batı" eksenleri olarak da ifade edilebilir. Kuzeyden güneye uzanan eksen Moskova'dan Erivan'a oradan da Tahran'a uzanırken, Batı-Doğu eksenini ise Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'ı içermektedir. Dikey eksen savunma/güvenlik boyutu önde olan bir yapıyken, yatay eksen ağırlıklı olarak ekonomi (ticaret-enerji) sahasında öne çıkmıştır. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda, bu kategorik yaklaşımın sorgulanmasını gerektirecek bir takım gelişmeler de olmuştur. "Renkli devrimler" adıyla anılan siyasi olaylar zinciri, 2008 Ağustos'unda yaşanan savaş, 2014'te yaşanan Euromeydan ve Kırım krizleri, Türkiye-Rusya ilişkilerindeki keskin dönüşümler, bölgenin bütününe ilgilendiren sonuçları beraberinde getirmiştir. Ancak bu sonuçlar, güvenlik boyut ve algısının bölge devletlerinin dış politikalarındaki yerinde gerilemeye işaret etmeyip, bilakis tahkim edici bir rol oynamıştır.

Kafkasya'da Türkiye ile Azerbaycan arasında oldukça güçlü bir işbirliği ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu ilişkinin savunma boyutu, çok taraflı bir pakta/bloğa dayanmamaktadır. Ancak iki devlet arasında yüksek düzeyli stratejik işbirliği ve bununla mütenasip bir ikili askeri işbirliği mevcuttur. Türkiye ile Gürcistan arasında da benzer bir durum söz konusudur. İlişkilerdeki bu ikili boyut, 2012 yılından itibaren üçlü bir biçim kazanmış ve bu anlamıyla çok taraflı olabilmıştır. Güney Kafkasya'da Rusya bakımından ise, halî hazırda aynı çok taraflı askeri ittifak içinde bulunduğu Ermenistan ile savunma/güvenlik ilişkileri oldukça ileri seviyededir. Ancak Rusya'nın Türkiye ve Azerbaycan ile de askeri alanda özellikle savunma sanayi/ticareti konusunda güçlü ikili ilişkileri mevcuttur. Güney Kafkasya, Hazar kaynaklarının Batı'ya erişiminde bir koridor mevkiinde olduğu için, buradaki askeri ilişkilerle ekonomik ilişkiler arasında nedensellik görülebilmektedir. Zira günümüzde petrol ve doğalgaz boru hatları ile öncelikli ulaşım/iletişim hatları aynı zamanda "jeopolitik hayat damarları" durumundadır. Bu çerçevede, BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı), BTE (Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı), BTK (Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolu) TANAP (Trans Anadolu Gaz Boru Hattı) projeleri, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki işbirliğini tahkim eden ve bu ülkelere başka sahalarda işbirliği yapmayı adeta zaruret haline getiren projelerdir. Bu sahaların başında bu kritik jeopolitik hatların sağlığını ve gücünü birinci dereceden etkileyecek olan savunma/güvenlik boyutu gelmektedir.

Benzeşen ve Ayrışan Yönleriyle Güney Kafkasya Çatışmaları

Bölge devletlerinden üçü, Türkiye, Gürcistan ve Rusya Karadeniz'e kıyıdaş devletler olarak Karadeniz Havzası güvenlik konularında da öncelikle akla gelen devletlerdir. Öte yandan Hazar kıyıdaşlığı Rusya ve Azerbaycan açısından bir ortak payda durumundadır. Bununla birlikte Güney Kafkasya, üçü devletlerarası nitelikte ve büyük olmak üzere pek çok aktif sorunla iç içe yaşamaktadır. Bunların önemli kısmı etnik ve teritoryal mahiyet taşımaktadır.

Güney Kafkasya'daki üç büyük çatışma olan Abhazya, Güney Osetya ve Karabağ uyuşmazlıklarının birbirleri ile benzeşen ve farklılaşan yönleri mevcuttur.

Benzeşen yönleri:

- Her üç sorunun da etnik temelli ayrılık talebi özelliği göstermesi.
- Her üç sorun nedeniyle de eski Sovyet alanının en büyük IDP kitlelerinin oluşmuş olması,
- Her üç sorunun Sovyetlerin dağılması sürecinde nüksetmiş olması,
- Her üç sorunun da uzun sayılabilecek süre geniş kapsamlı savaş evreleri geçirmiş olması,
- Her üç sorunda da ateşkes niteliğinde anlaşmalar olsa da henüz bir nihai uzlaşmaya varılamamış olması,
- Her üç sorunun da bölge güçleri ve bölge dışı aktörlerce dikkatle takip ediliyor olması,
- Her üç sorunda da ayrılıkçı tarafların elinin hukuken oldukça zayıf olması.

Ancak bir bu kadar da farklılaşan yönler mevcuttur:

- Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının sadece bu iki ayrılıkçı yapı ile Gürcistan arasında değil aynı zamanda Rusya ile Gürcistan arasında da söz konusu olması,
- Karabağ'la birlikte oluşan göçmen meselesinin IDP konusuyla sınırlı olmayıp Ermenistan ve Azerbaycan'dan karşılıklı olarak göç edenlere ilişkin bir boyutunun da bulunması,
- Karabağ'da temas hattında daha sık ve riski yüksek ateşkes ihlallerinin bulunması,
- Abhazya ve Güney Osetya'daki ayrılıkçı idari yapılarla Tiflis arasında bir takım dolaylı temaslar ve kanal açma girişimleri olsa da, Karabağ'da bunun söz konusu olmaması,
- Abhazya ve Güney Osetya BM üyesi az sayıda devlet tarafından tanınmaktayken kendini Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak ilan eden yönetimin hiçbir BM üyesi devlet tarafından tanınmıyor olması,
- Gürcistan'ın ayrılıkçı bölgelerle sorunlarında din boyutu bulunmazken, Karabağ ve dolayısıyla Ermenistan-Azerbaycan sorununda din boyutunun da olması.

Elbette yukarıdaki veriler, bölgede olup bitenleri tek bir düzlemde okumayı güçleştirmektedir. Yakın zamanlara kadar bölgeye ilişkin güvenlik çalışmalarının çoğu buradaki gelişmeleri kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki jeopolitik güç yarışı ile okumuştur. Bu da, Rusya-Ermenistan-İran hattı ile Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattı

olarak kısaca tanımlanabilmiştir. Ancak bu jeopolitik okumanın da yanlışlanabilirliğine işaret eden pek çok gelişme söz konusu olmuştur.

Türkiye'nin Karadeniz'de Rusya ile Montrö Statüsüne ilişkin güçlü bir mutabakatı söz konusudur ve bu başka alanlara da yansiyabilmektedir. Her ne kadar Ankara, gerek Gürcistan gerekse Ukrayna örneklerinde siyasal ve hukuksal olarak net biçimde bu devletlerin toprak bütünlüklerinden yana tavrını ortaya koymuşsa da, Suriye krizinde özellikle 2016 yılından itibaren merkezinde sınır güvenliği önceliğinin yer aldığı ve Rusya ile mutabakata dayanan bir siyaset başlatmıştır. Bu, doğrudan doğruya Kafkasya-Karadeniz jeopolitik hattına yönelik bir siyaset olmasa da, Türkiye'nin NATO'daki müttefiklerinin sert tepkisini çekmiş, resmi tutumlarda yansımasını bulmuştur.

Paktlar Siyasal Eksenlerle Örtüşüyor Mu?

Güney Kafkasya devletleri, Sovyet dağılması sonrasında karşı karşıya kaldıkları teritoryal uyuşmazlıklar ve bunlara dayalı çatışmalar nedeniyle güvenlik endişelerini karşılamak üzere muhtelif seçenekler üzerinde durmuşlardır. Zira uluslararası politikanın klasik bir gerçekliği olarak, küçük aktörler güvenlik endişelerini karşılamak üzere ittifak politikasına yönelebilmektedirler. Bu tercihte, maliyet azaltma, meşruiyet artırma ve/veya öz kaynaklarla temin edilemeyen güvenliğin kolektif temini gibi saikler etkili olmaktadır. Kafkasya'da bulunan devletler, dâhil oldukları uluslararası güvenlik teşkilatları / yapılanmaları bakımından oldukça ilginç bir çeşitlilik göstermektedir.

Kafkasya'nın kuzeyinde 1990'lı yıllarda var olan sıcak çatışmalar bugün neredeyse yok mesabesinde. Ancak gerek merkezle (yani Moskova ile) gerekse Cumhuriyetlerin iç siyasal zeminlerinde muhtelif sorunlar mevcudiyetini sürdürmektedir.

Bugün Kuzey Kafkasya'nın yerli milletlerinin (Kafkas Dağlılarının) coğrafyasına siyasi ve hukuki olarak hâkim olan Rusya Federasyonu, Sovyetlerin dağılmasından sonra Moskova merkezli siyasi ve güvenlik yapılanmasını sürdürmek amacıyla kurulan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ve KGAÖ (Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü)'nün sadece üyesi değil kurucusu ve mimarıdır. Güney Kafkasya'daki üç devletten Ermenistan da, bu iki örgütün kurucu üyelerindendir. Ülkesindeki mevcut Rus askeri varlığı, eski Sovyet alanının en büyüklerindendir. Azerbaycan BDT'ye üye olmakla birlikte Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye değildir. Gürcistan ise ikisine de üye değildir. Türkiye her ne kadar Soğuk Savaş dönemindeki anlamı değişmiş olsa da Rusya tarafından bir tehdit kaynağı olarak görülen NATO'nun üyesidir. NATO'ya ve bu örgütteki pozisyonuna son derece önem vermekte, ancak günümüzde ABD ile ilişkilerinde NATO'yu da etkileyebilecek sıkıntılar yaşamaktadır. Bunlar, Rusya'nın NATO'ya bakışını da etkileyen temel olgular olmakla birlikte NATO-Rusya arasında bugün ikincil/atıl kalan mekanizmalar da mevcuttur. NATO 1997'de Rusya ile "Karşılıklı İlişkiler, İşbirliği ve Güvenliğe Dair Kurucu Senet" (Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation) ve Ukrayna ile de "Belirgin Ortaklık Şartı" (Charter on a Distinctive Partnership between Ukraine and NATO) imzalamış ve bu iki ülkeyle ilişkilerine dair özel mekanizma geliştirmiştir. Rusya ile ilişkiler üye ülkeler ile Rusya'nın eşit seviyede bulunduğu 2002 tarihli "NATO-Rusya Konseyi"nin oluşturulmasından itibaren yoğunlaşmıştır. Ancak 2008 Gürcistan ve 2014 Ukrayna krizleri ile bu mekanizmalar hedeflenen sonuçların uzağında kalmışlardır.

NATO ile ilişkilerdeki pozisyon itibariyle; Rusya'nın dahi paydaş olduğu NATO BİO (Pfp) kapsam dışında tutulacak olursa¹, keza oldukça farklılaşan bir tablo söz konusudur. Gürcistan samimi ve açık bir NATO üyeliği perspektifine sahipken, Azerbaycan NATO ile ilişkilerinde üyelik perspektifi olmadığını açıkça ilan etmiş bir devlettir. KGAÖ üyesi Ermenistan için de böyle bir perspektifin olmayacağı açıktır.

Azerbaycan için de Ermenistan için de güvenlik politikasının merkezinde Karabağ sorunu vardır. Bu, ittifak ve/veya paktlara ilişkin durum ve tutumu da belirleyen merkezî bir husustur. Ermenistan açısından konuya baktığımızda, güvenlik ve ekonomi konuları bakımından Moskova'ya bağımlılık dikkat çekmektedir. Bu bağımlılık Erivan'ın izlediği işgal siyasetine karşı Türkiye ve Azerbaycan'ın bu ülkeyi izole etmeye matuf politikası nedeniyle daha da artmıştır. Burada şu husus da belirtilmelidir ki, Karabağ sorununun çözümü yönünde var olduğu iddia edilen çok taraflı mekanizmaların veya zaman içinde ortaya çıkmış *ad hoc* arabuluculuk girişimlerinin hiçbirinin Erivan'ı bölgedeki ekonomik projelerden dışlayarak cezalandırma yöntemi kadar etkili olduğu da söylenemez. Bugün, Ermenistan'ı bir nebze de olsa müzakereye yaklaştıran yegâne husus bu kuşatılmışlık ve tecrit hissidir. Ermenistan'ın, Rusya'ya bağımlılığının en büyük delili yine güvenlik sahasındadır. Bu ülkenin sınırları KGAÖ kapsamında Rusya ordusu ile birlikte korunmaktadır. Rusya dışındaki en büyük askeri üslerden birisi Ermenistan'dadır. Gümrü yakınındaki 102. Askeri Üs, Ağustos 2008 Gürcistan-Rusya Savaşı sonrasında Ahılkelek'teki 62. ve Batum'daki 12. Rus üslerinden çıkarılan ve buraya getirilen personel/ekipmanla daha da büyümüştür. Ermenistan'ın hava savunma sistemi de BDT çerçevesinde buraya 1995'te yerleştirilen ekipmanla halen Rusya tarafından temin edilmektedir (Eurasianet 2016) Ermenistan, aynı zamanda Rusya'nın öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Birliği'nin de üyesidir (Garibov 2015: 21).

İkili Formattan Üçlü Formata Giden Yol

Üç önemli aktörün Kafkasya'daki bu yüksek düzeyli işbirliği çabasında başrolü Türkiye oynamıştır. Bu, sadece Türkiye'nin nüfus, coğrafya, ekonomi ve askeri bakımlardan büyük aktör olmasından değil, girişimi başlatan ve benzer bölgesel girişimler konusundaki tecrübesinden hareketle de yorumlanabilir. Türk dış politikasında bölgesel işbirliği arayışlarının geçmişi Atatürk dönemine kadar götürülebilir. Nitekim Sadabad Paktı ve Balkan Paktı gibi çabalar iki savaş arası dönemde bölge dışı aktörlerin tesirlerinden bağımsız bir dayanışma maksadı taşımıştır. Soğuk Savaş dönemindeki Bağdat Paktı ve CENTO girişimleri ise Türkiye merkezli olmaktan çok iki kutuplu dönemin şartlarından kaynaklanan ABD merkezli girişimler olarak görülmelidir. Türkiye, 2000'li yıllara girerken yeni bazı bölgesel işbirliği çatıları oluşturma gayretine girmiştir. İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı döneminde ilk defa müzakere edilen bu tip bir yöntem Türk dış politikasına Davutoğlu'nun yön verdiği dönemde fiilen başlamış olup, Balkanlar, Doğu Avrupa ve Kafkasya-Hazar havzalarında somut mekanizmalara dönüşebilmiştir.

Esasen, Türkiye ile Azerbaycan'ın birlikte bulunduğu ilk üçlü ilişki platformu, Sekreteryası Tahran'da bulunan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)'nın 2010 yılında İstanbul'da yapılan toplantısında oluşturulan Türkiye-Azerbaycan-İran formatıyla olmuştur. Bunun ardından, 2011 yılında İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinin merkezi olan Urmiye'de yapılan ilk resmi üçlü Dışişleri Bakanları toplantısı gerçekleşmiştir. Ardından

¹ 1994'te başlatılan BİO Programı NATO'nun eski Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı üyesi ülkelere yönelik ilk resmi ortaklık programıdır. Soğuk Savaş sonrasında Avrupa'da NATO'ya alternatif olarak ortaya çıkabilecek güvenlik yapılanmalarının önüne geçmek amacıyla şekillendirilen program, başta Orta ve Doğu Avrupa'daki ülkeler olmak üzere Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya'daki ülkeleri de hedeflemiştir (Çelikpala, 2019).

2012'de Nahçıvan'da, 2014 yılında Van'da, 2016'da İran'ın Ramsar şehrinde, 2017'de Bakü'de, 2018'de İstanbul'da Dolmabahçe'de yapılan toplantılarda üç ülke muhtelif konularda işbirliği konularını müzakere etmişlerdir (Aydın 2018: 55)

Doğrusu, Türkiye ve Azerbaycan'ın birlikte yer aldığı başka üçlü formatlar da mevcuttur. Bunlar; Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan, Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan ve Türkiye-Azerbaycan-Rusya formatlarıdır. Ancak Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliği etkinlik, temsil düzeyi ve işbirliği sahalarının çeşitliliği bakımından diğerlerinden ileride olduğu görülebilmektedir. Bunun temel nedeni bu üç ülkeyi kapsayan aktif jeopolitik hatır.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasında bugün var olan üçlü güvenlik ilişkilerinin ikili formatı ise 1990'lı yıllara dayanmaktadır. İkili savunma/güvenlik ilişkilerinin tarihsel dayanakları itibarıyla en köklü olanı kuşkusuz Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileridir. Bu ilişkilerin temeli 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Daşnak-Bolşevik ittifakının işgalinden kurtarmasına kadar gider. 2000 yılında Bakü'de yükselen Mehmetçik anıtı ile Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerindeki Türk şehitlikleri bu dayanışmanın hatırlarını simgeler (Azerbaycan Türk Kültür Dergisi 2000: 15). Azerbaycan bağımsız olduktan sonra, tüm zorluklara rağmen, iki devlet bu askeri işbirliğini yeniden tesise çabalamıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasında Karabağ savaşı devam ederken özellikle askerî eğitim alanında önemli adımlar atılmış 11 Ağustos 1992 tarihinde ilk Askerî Eğitim ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu kapsamda Türkiye'ye Azerbaycanlı askerî okul öğrencileri 1992 yılından itibaren gelmeye başlamışlardır. Türkiye'de Kara Harp Okulu'nda öğrenim gören birinci ve ikinci sınıf öğrencilerinden bir heyet, 1993 yılında Ankara'da bulunan Azerbaycan'ın 1918'deki kurucu Cumhurbaşkanı Mehmed Emin Resulzade'nin kabrini ziyaret ederek burada Azerbaycan Ordu Gününü idrak etmişlerdir (Azerbaycan Türk Kültür Dergisi 1993: 74).

10 Haziran 1996'da, Türkiye'yi ziyaret eden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev ve dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı tarafından, Askerî Alanda Eğitim Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye'de Jandarmaya tekabül eden kuvvetlerin eğitimi maksadıyla, "Dahili Goşunların Ali Herbi Mektebi" yani İç Kuvvetlerin Yüksek Askerî Okulu, 31.10.1997 tarihinde Türkiye ile imzalanan protokol çerçevesinde ortak eğitim faaliyetine başlamıştır (www.seferberlik.gov.az).

Türkiye'de Azerbaycanlı Harp Okulu öğrencilerinin eğitim görmeye başlamasından sonra bir ileri aşama olarak, Azerbaycan'da Kara Harp Okulu'nun kuruluşuna Türk Silahlı Kuvvetleri'nin doğrudan destek vermesi üzerinde durmak gerekir. Zira Karabağ Savaşı'na hazırlıksız yakalanan ve Sovyet döneminde askeri eğitim konusunda geride bırakılmış olan Azerbaycan, bu konuda Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanma isteğini muhtelif biçimlerde ortaya koymuştur. Böylece Türkiye, Azerbaycan ordusunun kara unsurlarının eğitimine büyük bir katkı sunmuştur. Azerbaycan Kara Harp Okulu'nun ilk mezunlarını verdiği 23 Ağustos 2001'deki törene Türk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu da katılmış ve bu tören Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirsizliği temelinde 2001 yılında ortaya çıkan, İran-Azerbaycan krizinin hemen ardından gerçekleşmiştir. Bu törenden kısa bir süre önce İran savaş uçaklarının Hazar'da Azerbaycan hava sahasını ihlal ederek yaptıkları ve gözdağı olarak nitelenen uçuşların ardından bahse konu mezuniyet töreninde Türk Yıldızları adlı başarılı Türk akrobatik uçuş timinin gösterisi adeta İran'a cevap olarak değerlendirilmiştir.

Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin Eğitim ve Talim Merkezi (TEC) de Türk Silahlı Kuvvetleri ile Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri arasında 5 Nisan 2000'de imzalanan bir

protokol çerçevesinde 26 Mart 2001’de açılmıştır. Bu merkez, komuta personeline NATO standartlarında ileri düzeyde askeri bilimsel eğitim vermek üzere tamamlayıcı bir kuruluş olarak ihdas edilmiştir (www.seferberlik.gov.az).

14 Mart 2008 tarihinde Türkiye’nin Azerbaycan’daki Yüksek Askerî Havacılık Okulu’na Eğitim-Öğretim Desteğine ilişkin protokol imzalanmıştır (Resmi Gazete 2009).

2010 yılına gelindiğinde Türkiye-Azerbaycan arasında herhangi bir savaş durumunda karşılıklı dayanışma/yardımlaşma taahhüdünü içeren stratejik ortaklık tesis edilmiştir. 16 Ağustos 2010’da imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması”nın ikinci maddesi, Birleşmiş Milletler Şartı’nın meşru müdafaa hakkını düzenlediği 51. maddesine de atıfta bulunarak, taraflardan (Türkiye ve Azerbaycan) birinin üçüncü ülke ya da ülkeler tarafından saldırıya maruz kalması halinde ortak bir güvenlik ve savunma perspektifi oluşturulacağını belirtiyor. Anlaşmanın kritik önem taşıyan bir diğer düzenlemesi de 7. madde kapsamında ifade edilmiştir. İlgili madde, her iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında komuta kontrol ve kuvvet yapısı koordinasyonu öngörmektedir (Kasapoğlu, 2017).

Türkiye’nin Gürcistan’la da benzer ikili ilişkileri o dönemlerde başlamıştır. Türkiye ve Gürcistan arasında ikili askeri işbirliği antlaşmalarının ilki Şevardnadze’nin 1996’daki Türkiye ziyaretinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması’dır (Çelikpala 2012: 346). Bunu, 1997 yılında Süleyman Demirel’in kalabalık bir heyetle gerçekleştirdiği Tiflis ziyaretinde imzalanan Askerî Eğitim ve İşbirliği Antlaşması olmuştur (Sabah 1997). Bu antlaşmalardan bazıları savunma sanayine bazıları da askeri eğitim ve modernizasyon hususlarına ilişkindir. 2001 yılında Türkiye’nin Gürcistan’a iki asker helikopter hibe ettiği ve bunun ABD’nin aynı modelde verdiği 5 helikopterle birlikte Gürcistan ordusunda helikopter eğitimi amaçlı olarak kullanıldığı belirtilmektedir (<https://old.civil.ge> 2004). Türkiye, Tiflis’teki askeri akademinin kurulmasına katkıda bulunmanın yanı sıra, Rus askerlerinin 2001 yılı başında boşalttıkları Marneuli hava üssünün ve Vaziani üssünün modernizasyonuna da katkıda bulunmuştur (Chkhikvadze 2011: 3). İki ülke arasında sınır bölgesinde antipersonel mayınların temizlenmesi ve yeniden bu mayınlardan istifade edilmemesi hakkında da anlaşma imzalanmış ve uygulanmıştır (Eurasia Daily Monitor 2001). Ancak üçlü format 2000’li yıllarda netleşmiştir diyebiliriz. Şevardnadze-Demirel-Haydar Aliyev döneminde başlayan ilk girişimler, 11 Eylül sonrasında İsmail Cem’in Dışişleri Bakanlığı döneminde ilk defa somut olarak müzakere edilmiştir (Çelikpala vd. 2015: 7). 2003-2004’te Tiflis’in eski Sovyet coğrafyasındaki renkli devrimler sürecinin ilk sahnesi olması, Türkiye’de 2002’de AK Parti iktidarı devrinin başlaması ve Azerbaycan’da 2003 yılında Haydar Aliyev’in vefatı gibi önemli değişiklikler de bu üçlü işbirliği ruhunda herhangi bir olumsuzluğa ya da sendelemeye yol açmamıştır. 30 Nisan 2002 tarihinde Trabzon’da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlarla Mücadele Anlaşması” terörle mücadele hususları yanında Enerji koridorunun güvenliğinin temini hususlarında da maddeler içermektedir ki, bu anlaşmanın bir benzeri 2005 yılında yeniden yapılmıştır. 23 Temmuz 2003 tarihinde, Bakü’de “Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Arasında Doğu-Batı Enerji Koridorunun Güvenliğinin Sağlanmasına Dair Protokol” imzalanmıştır (Resmi Gazete 2003).

Gürcistan’ın üçlü savunma/güvenlik işbirliğine katılımı 2012 yılında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla üçlü mekanizmanın güvenlik ayağının da bu tarihe

dayandığını görüyoruz. Haziran 2012'de Trabzon'da gerçekleşen Dışişleri Bakanları zirvesi (Shahbazov, 2017) ve burada kabul edilen Trabzon Deklarasyonu bu anlamda önemli bir kilometre taşı olarak yorumlanmaktadır. Deklarasyon doğrudan güvenlik konularını merkeze almasa da, istikrar ve barış vurgusu güvenlik ilişkilerinin üçlü formatının habercisi olmuştur (www.mfa.gov.tr). Gürcistan'da 2012 yılında yaşanan iktidar değişiminin yani Batı yönlü politikalarıyla öne çıkan Saakaşvili iktidar ve çizgisinin İvanişvili öncülüğündeki Gürcü Rüyası (Georgian Dream) bloğu karşısında yaşadığı mağlubiyetin bu üçlü formata zarar vereceği yorumları yapılmıştır (Shiriyev 2016: 4). Ancak Mart 2013'te yapılan Batum toplantısıyla üçlü güvenlik yapılanmasının süreceği izhar edilmiştir. Batum'daki 2013 toplantısında; bölgedeki ihtilaflara, toprak bütünlüğüne, yerinden edilmiş insanların geri dönüşüne ilişkin hususlar daha geniş ifade edilmiştir.

Askeri İşbirliğinin Derinleşme Süreci

Üçlü mekanizma ağırlıklı olarak Dışişleri Bakanları düzeyinde yürütülmekte iken 2014 yılından itibaren Savunma Bakanları sürecinin de bu mekanizmaya eklendiği görülmektedir. 19 Ağustos 2014'te, ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirilmesine dair antlaşma Nahçıvan'da imzalanmıştır (Çelikipala, 2015). Mayıs 2015'te ise ilk defa Silahlı Kuvvetler Komutanları düzeyinde toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Yine aynı ay, Nahçıvan'da ve Bakü'de eşzamanlı olarak Türkiye-Azerbaycan ortak askerî tatbikatları gerçekleştirilmiştir (Takvim 2015). Aralık 2015'te ise İstanbul'da üç devletin Savunma Bakanları yeniden bir araya gelerek sürecin geldiği noktayı değerlendirmiş ve savunma işbirliğinde derinleşme iradesini beyan etmişlerdir (Sabah 2015).

Mayıs 2016'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Savunma Bakanları, Gebele'de bir araya gelerek askeri hazırlık derecesini yükseltmek maksadıyla ortak askerî tatbikat yapılmasını kararlaştırmışlardır (Shahbazov, 2016). Aynı yıl, Ekim 2016'da ABD Donanmasının 6. Filosuna bağlı USS Mount Whitney komuta kontrol gemisi 300 personelle Batum limanına gitmiş ve burada Gürcistan sahil güvenlik unsurlarıyla ortak savaş oyunları talimi yapmıştır (Geopolitica 2016a).

Aralık 2016'da Gürcistan Savunma Bakanı Levan Izoria, Bakü'yü ziyaret etmiş ve ülkesiyle Azerbaycan arasında NATO kapsamında pek çok savunma işbirliği belgesi imzalanmıştır. Izoria, bu işbirliğini ikili ve üçlü (yani Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan) mekanizmalarla açıklamıştır. Bu görüşmelerde iki ülke arasında yüzyıllara dayalı kardeşlik, iyi komşuluk ve stratejik ortaklık anlayışlarının altı çizilmiş ve karşılıklı toprak bütünlüğüne saygıya vurgu yapılmıştır (Geopolitica 2016b).

Mayıs 2017'de İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı'nda (IDEF17) bir araya gelen Gürcistan ve Türkiye Savunma Bakanları, aynı ayın sonunda Batum'da bir araya gelmeyi ve bu toplantıya Azerbaycanlı mevkidaşlarının da katılımını kararlaştırmışlardır (Agenda 2017a). 23 Mayıs 2017'de karar gerçekleştirilmiş ve Batum'da yapılan Savunma Bakanları toplantısında ortak tatbikatların artarak devam edeceği ve Eylül ayında askeri personelin ortak dijital çalışmalar gerçekleştireceği ev sahibi Bakan Izoria tarafından açıklanmıştır (Agenda 2017b).

Haziran 2017'de, Tiflis yakınındaki Vaziani üssünde üç devletin özel kuvvet unsurlarının katıldığı "Kafkas Kartalı Tatbikatı" gerçekleştirilmiştir (Habereyup 2017). 31 Mart 2018'de, Türkiye-Azerbaycan ve Gürcistan Savunma Bakanları altıncı Savunma Bakanları zirvesinde Türkiye'de, Giresun şehrinde bir araya gelip işbirliğinin derinleştirilmesi ile savunma sanayinde ortak üretim konularını ele almışlardır (Agenda 2018). Bu kapsamda üç ülke arasında bir de mutabakat muhtırası imzalanmıştır (Resmi Gazete 2019). Haziran 2017'de Nahçıvan'da yapılan ve yaklaşık 5000 personelin katıldığı

Türkiye-Azerbaycan ortak tatbikatı ise, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin muharip düzeyi en yüksek birliğin Nahçıvan'da bulunan -daha önce 5. Kolordu olarak adlandırılan - ve müşterek harekât icra etmek üzere dizayn edilmiş özel ordu güçlerinin (Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusu) muharebeye hazırlık düzeyinin görülmesi bakımından çok başarılı olmuştur. Unutulmamalıdır ki, bu kuvvetin Türk Silahlı Kuvvetlerinin 3. Ordusu ile ortak eğitim faaliyetleri mevcuttur (Kasapoğlu 2017).

Kasım 2018'de, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Genelkurmay Başkanları Üçlü Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'ın ev sahipliğini yaptığı toplantıya, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Güler'in yanı sıra Azerbaycan Savunma Bakanı Korgeneral Zakir Hasanov ve Gürcistan Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Vladimer Çaçibaia iştirak etti. Düzenlenen basın toplantısında konuşan komutanlar, savunma sanayiinde işbirliğinin geliştirilmesi, bölgesel gelişmeler, terörle mücadelede iş birliğinin önemi ve üç ülke arasındaki ortak savunma projelerinin ele alındığını açıkladı (QHA 2018). 19 Aralık 2018'de Türkiye ile Azerbaycan arasında bir de Askeri Sağlık Alanında Eğitim ve İşbirliği Protokolü imzalanmıştır.

Üçlü işbirliği zaman zaman kendisini çok taraflı askeri faaliyetlerde de göstermektedir. Bu anlamda, 18-29 Mart 2019 tarihleri arasında Tiflis yakınlarındaki Krtsanisi Askeri Üssü'nde bulunan NATO-Gürcistan Eğitim Merkezi'nde (JTEC) NATO-Gürcistan Ortak Eğitim ve Tatbikatı gerçekleşmiş ve aralarında Azerbaycan ve Türkiye'nin de bulunduğu 24 ülke katılmıştır. Tatbikata Gürcistan, Türkiye ve Azerbaycan dışında; Arnavutluk, Belçika, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, Fransa, Yunanistan, İngiltere, Macaristan, Letonya, Litvanya, Hollanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, ABD, İsveç ve Almanya da katılmıştır (Sputniknews 2019).

1-3 Mayıs 2019 tarihleri arasında ise Azerbaycan'da Türkiye ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Mustafa Kemal Atatürk 2019 adında geniş çaplı ve üç gün süren bir "müşterek fiili atışlı tabur görev kuvveti tatbikatı" gerçekleştirmişlerdir. Uçak ve helikopterler yanında tankların topçu bataryalarının ve çok sayıda zırhlı aracın katıldığı bu tatbikat iki ülke kamuoyunda da ilgi görmüştür. Bütün bunların yanında, Türkiye ve Azerbaycan'ın savunma sanayi alanında da yakın işbirliği içinde olduğunu, Azerbaycan'ın Türkiye'den muhtelif zırhlı taşıyıcılar ve silahlı araçlar yanında Sakarya ve Kasırga tipi çok namlulu roketatar sistemlerinden önemli miktarda satın aldığını da kaydetmek gerekir.

Sonuç Yerine: Riskler ve Fırsatlar

Bugün, üç devlet arasındaki ilişkinin güvenlik boyutunun, "stratejik ortaklık" çerçevesi ile uyumlu bir sağlamlığa sahip olduğu belirtilebilir. Bu güvenlik işbirliğinin temelinde toprak bütünlüğüne üç taraflı/karşılıklı saygı bulunmaktadır. Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da bu işbirliğinin içinde yer alamamasının temel nedeni budur. Bu işbirliğini sürdürme iradesinde çok etkili hususlardan birisi, bölgedeki enerji ve ticaret hatlarının güvenliği konusundaki motivasyondur.

Türkiye, bu mekanizmanın başlatıcısı ve stratejik hattın büyük ortağı konumundadır. Türkiye merkezli başka üçlü mekanizmalar da bulunmakla birlikte, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan hattı diğerlerinden pek çok bakımdan daha ileride bulunmaktadır.

Azerbaycan ve Gürcistan, Rusya karşısındaki siyasi pozisyonlarında farklar bulunsa da, topraklarında Rus üsleri bulundurmayan Güney Kafkasya devletleri durumundadırlar. Mevcudiyeti 2012 yılına kadar uzatılmış olan Gebele üssü 2013 yılında tamamen Azerbaycan'a devredilmiş, ancak ekipman sökülerek Rusya'ya götürülmüştür. Rusya,

Batum ve Ahılkelek'teki üslerini de 2007 yılında yani 2008 müdahalesinden önce kapatmıştır.

Savunma/güvenlik alanındaki işbirliklerinde önemli derinleşme aşamaları olarak görülebilecek askerî eğitim, savunma sanayi sahasında ticaret ve üretim yanında ortak askerî tatbikat gibi ileri bir aşamaya geçilebilmiştir.

Bu üçlü güvenlik işbirliği yaklaşımında elbette nüanslar vardır. Mesela Gürcistan savunma alanındaki adımlarını NATO ve Avro-Atlantik ilişkilerle eşgüdümlü sürdürmeyi önemsemektedir. Türkiye, bu ilişkilerin bölgesel, kendine özgü ve "birilerine karşı" nitelikte olmadığına birkaç fırsatta dikkat çekmeyi tercih etmiştir. Azerbaycan ise enerji alanında işbirliği ile toprak bütünlüğü, sınırların ihlal edilemezliği gibi ilkeler çerçevesini daha öncelikli görmektedir. Ancak bu nüanslar, mekanizmayı zayıflatan değil güçlendiren olgular olarak değerlendirilebilir.

Üçlü işbirliği mekanizması bölgede en çok Ermenistan tarafından olumsuz karşılanmakta, ancak Ermenistan bu üçlü sisteme ilişkin endişelerini fazlaca dile getirmekten kaçınmaktadır. Bu tutumunda etkili olan noktalardan birisi Gürcistan'ın Ermenistan için önemidir. Gürcü-Ermeni ilişkilerinin bozulması ve bunun sınırın kapanmasına kadar gitmesi Erivan'ın isteyeceği en son şeydir. Bu itibarla, Ermenistan'ın Gürcistan'la ilişkilerinin nazik alanlarını geride tuttuğu anlaşılmaktadır. Çünkü Erivan için Gürcistan sınırının da riske girmesi kabul edilemez bir kayıp olacaktır. Bu riski bertaraf etmek üzere Ermenistan'ın muhtelif yollarla Bakü-Tiflis ilişkilerinde pürüzler oluşmasına çalıştığını kehanet olmayacaktır.

Özellikle 2019 yılında yaşanan bazı olaylar Azerbaycan'ın komşularıyla ilişkilerinde sıkıntılar oluşturan ve üst üste gelmeleri nedeniyle sistematik/organize olma kuşkusu doğuran olaylardır. Bunlar arasında; Rusya'da şahsi bir meseleden hareketle Azerbaycanlılarla Çeçenler arasında ihtilaf yaratılma gayreti, Gürcistan'da Karabağ Savaşında rol almış bir ayrılıkçının büstünün yapılıp açılması, Paşinyan'ın Tahran ziyaretinde Karabağ'a yönelik provokatif söz ve eylemlerde bulunulması, Gürcistan'da bazı politik çevrelerin Azerbaycan'la ilgili rahatsız edici söz ve ifadeleri ve nihayet Azerbaycan-Gürcistan sınırında Keşikçidağ mevkiinde kadim bir manastırın bulunduğu araziyle ilgili karşılıklı adım ve iddialar... Azerbaycan tarafı Keşikçidağ meselesinde soğukkanlı ama egemenlik haklarına işaret eden bir siyaset izlemiştir. Yine de sınır ihtilafına konu olabilecek bölgelere ilişkin ikili teknik görüşmelerin sağlıklı biçimde yapılması yanında burada görevli sivil ve askeri personelin daha iyi donanımlı olmasına gayret edilmesi her iki devletin de ulusal çıkarları için zorunludur.

Bu üçlü işbirliğindeki iki devletten Türkiye ve Azerbaycan arasında 2010 yılındaki Antlaşmadan mütevellit ittifak sorumluluğunun daha net olduğu açıktır. Bunun ateşkes ihlalleriyle sıkça haber olan Karabağ'da daha geniş kapsamlı bir çatışma olması durumunda hangi seviyede harekete geçirilebileceği, Ermenistan'daki Rus askeri varlığının tıpkı Ağustos 2008'de Abhazya ve Osetya'da olduğu gibi Moskova tarafından birer manivela olarak kullanılıp kullanılmayacağı, kullanılırsa Türkiye ve Azerbaycan'ın nasıl tepki vereceği hususları üzerinde düşünmek gerekir. Türkiye'nin bilhassa Azerbaycan'a kara sınırdaşı olduğu Nahçıvan'la ilgili muhtelif senaryolar üzerinde duruyor olması gerekir.

2014'ten beri süregelen Ukrayna krizinde Batı, Rusya ile doğrudan karşı karşıya gelmeyi göze alamamıştır. Hem 2008 hem de 2014'te yaşananların Güney Kafkasya devletleri üzerinde psikopolitik etkisi olduğunu görmek gerekir. Bu bakımdan Nisan 2016'da Karabağ'da cephe hattında Azerbaycan'ın bazı ileri pozisyonlar elde etmesi askeri

ve siyasi moral bakımından önemli bir etken olmuştur. Ancak Rusya'nın araçları hala önemli ve etkili olup Azerbaycan'ın konuya yaklaşımında Moskova'nın terazinin diğer kefesine kuvvetle dokunmasını beraberinde getirecek adımlardan da kaçınıldığı anlaşılmaktadır.

Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan üçlü ilişkilerinin savunma/güvenlik boyutunda; bu üç ülkeden geçen jeopolitik hatların korunması amacıyla daha derinleştirilmiş, muhtemel kriz yönetim senaryolarına odaklanmış ve kamuoylarının ilgi ve desteğini önemseyen bir yaklaşımla hareket edilmesi halinde 21. Yüzyılda kendine özgü "örnek" bir bölgesel güvenlik ittifakı oluşturulmuş olacaktır.

KAYNAKÇA

AYDIN, Ulviyye (2018). "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. VI/13: 38-62.

Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (1993). Eylül Ekim. XLII/293.

ÇELİKPALA, Mitat (2012). "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna'ya Yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki Faaliyetleri". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*. (ed. İsmail AYDINGÜN-Çiğdem BALIM). (Avrasya'da Yeniden Çizilen Sınırlar İnşa Edilen Kimlikler Projesi): 309-403.

GARİBOV, Azad (2015). "Alignment and Alliance Policies in the South Caucasus Regional Security Complex". *SAM Comments*. C.15.

KARACA, Ahmet (2000). "Bakü'nün Komünist Rus ve Taşnak Ermeni İşgalinden Kurtarılmasını Kutluyoruz". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*. XLIX/335: 12-16.

İnternet Kaynakları

Agenda (2017a). "Georgia, Turkey, Azerbaijan Agree to Widen Defense Cooperation". Erişim Tarihi: 23.05.2017. <https://agenda.ge/en/news/2017/1013>

Agenda (2017b). "Georgia, Turkey, Azerbaijan to Sign Defense Deal in Batumi". Erişim Tarihi: 11.05.2017. <http://agenda.ge/en/news/2017/919>

Agenda (2018). "Georgia-Azerbaijan-Turkey Sign Military Deal". Erişim Tarihi: 03.04.2018, <http://agenda.ge/en/news/2018/742>

CHKHIKVADZE, Ivane (2011). "Zero Problems with Neighbors: The Case of Georgia". *Turkish Policy Quarterly*. Erişim Tarihi: 10.04.2014

<http://turkishpolicy.com/Files/ArticlePDF/zero-problems-with-neighbors-the-case-of-georgia-summer-2011-en.pdf>

ÇELİKPALA, Mitat - Cavid VELİYEV (2015). "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği". *Kadir Has Center for International and European Studies, Policy Brief*. Erişim Tarihi: 02.06.2018

<http://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/CIES%20Policy%20Brief%2003.pdf>

- ÇELİKPALA, Mitat (2019). "NATO İşbirlikleri ve Ortaklıkları, Güvenlik Yazıları". 10. Erişim Tarihi: 26.11.2019
https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/NATOIsbirlikleriOrtakliklari_MitatCelikpala_v.1.pdf
- Eurasianet (2016). "Armenia and Azerbaijan Differ Over Russian Base Pull-Out". Erişim Tarihi: 15.04.2016.
<https://eurasianet.org/departments/insight/articles/eav062805.shtml>
- Geopolitica (2016a). "300 Soldiers Were Sent to Georgia". Erişim Tarihi: 13.10.2016.
<https://www.geopolitica.ru/en/news/300-soldiers-were-sent-georgia>
- Geopolitica (2016b). "Agreement between Defense Ministries of Georgia and Azerbaijan". Erişim Tarihi: 16.12.2016.
<https://www.geopolitica.ru/en/news/agreement-between-defense-ministries-georgia-and-azerbaijan>
- Habereyup (2017). "Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'dan Ortak Tatbikat: Kafkas Kartalı". Erişim Tarihi: 06.06.2017.
http://www.habereyup.com/turkiye-gurcistan-ve-azerbaycan-dan-ortak-tatbikat-kafkas-kartali_8127.html
<http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanlari-duzeyinde-uclu-diyalog-mekanizmasi-teskil-edildi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 11.11.2019
http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa Erişim Tarihi: 22.03.2018
<https://blogs.timesofisrael.com/why-does-azerbaijan-turkey-and-georgia-strengthen-military-cooperation/> Erişim Tarihi: 09.10.2019
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/11/20031104.htm> Erişim Tarihi: 15.01.2017
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/02/20090206-1.htm> Erişim Tarihi: 15.01.2017
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/07/20190720-2.pdf> Erişim Tarihi: 14.10.2019
<https://www.seferberlik.gov.az/az//military/menu/detail/249/> Erişim Tarihi: 16.09.2019
<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5062.html> Erişim Tarihi: 13.10.2019
- Jamestown (2001). "Georgia-Turkey Entente". *Publication: Eurasia Daily Monitor*, VII/22. Erişim Tarihi: 01.02.2001. <https://jamestown.org/program/georgia-turkey-entente/>
- KASAPOĞLU, Can (2017). "Türkiye-Azerbaycan: Savunma İşbirliğinden Askeri İttifaka". Erişim Tarihi: 31.10.2019.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birliginden-askeri-ittifaka/952323>

- Old.civil.ge (2004). "U.S. Boosts Successful Military Cooperation with Georgia". 5 Ağustos 2004. Erişim Tarihi: 04.02.2018.
<https://old.civil.ge/eng/article.php?id=7556>
- QHA (2018). "Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Askeri İş Birliği Kararı: Ortak Tatbikat Düzenlenecek". Erişim Tarihi: 21.11.2018.
<http://old.qha.com.ua/tr/askeri-guvenlik/turkiye-azerbaycan-ve-gurcistan-arasinda-askeri-is-birligi-karari-ortak-tatbikat-duzenlenecek/175066/>
- Sabah (1997). "Gürcistan Çıkarması". Erişim Tarihi: 09.04.2018.
<http://arsiv.sabah.com.tr/1997/07/15/r02.html>
- Sabah (2015). "Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan Savunma Bakanları İstanbul'da Bir Araya Geldi". Erişim Tarihi: 17.12.2015.
<https://www.sabah.com.tr/gundem/2015/12/17/turkiye-gurcistan-ve-azerbaycan-savunma-bakanlari-istanbulda-biraraya-geldi>
- SHAHBAZOV, Fuad (2016). "Why does Azerbaijan, Turkey, and Georgia Strengthen Military Cooperation?".
<https://blogs.timesofisrael.com/why-does-azerbaijan-turkey-and-georgia-strengthen-military-cooperation/> Erişim Tarihi: 17.07.2016.
- SHAHBAZOV, Fuad (2017). "Azerbaijan-Turkey-Georgia: A Geopolitical Axis or an Accidental Alliance?". *Publication: Eurasia Daily Monitor* (7 Haziran 2017). XIV/75. Erişim Tarihi: 20.05.2018.
<https://jamestown.org/program/azerbaijan-turkey-georgia-geopolitical-axis-accidental-alliance/>
- SHIRIYEV, Zaur vd. (2016). "Institutionalizing a Trilateral Strategic Partnership: Azerbaijan, Georgia, Turkey". *Policy Paper of Konrad Adenauer Stiftung & Kadir Has Center for International and European Studies*. 20.05.2018.
https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=cd257d1b-df92-5184-9ad4-2a5dd95c0886&groupId=252038
- Sputnik (2019). "Türkiye NATO-Gürcistan Ortak Eğitim ve Tatbikatına Katılacak". Erişim Tarihi: 11.03.2019.
<https://tr.sputniknews.com/avrupa/201903111038141952-turkiye-nato-gurcistan-ortak-egitim-tatbikat/>
- Takvim (2015). "Türkiye ile Azerbaycan'dan Ortak Askeri Tatbikat". Erişim Tarihi: 12.05.2015.
<https://www.takvim.com.tr/galeri/turkiye/turkiye-ile-azerbaycandan-ortak-askeri-tatbikati>
- TRT (2019). "Türkiye-Azerbaycan Ortak Askerî Tatbikatı Başarıyla İcra Edildi". Erişim Tarihi: 04.05.2019.
<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-azerbaycan-ortak-askeri-tatbikati-basariyla-icra-edildi-414172.html>